

AXEL OXENSTIERNNA

INTILL GUSTAV ADOLFS DÖD

Av professor LUDVIG STAVENOW, Uppsala

EN LEVNADSTECKNING av Axel Oxenstierna har länge stått såsom ett ivrigt åtrått önskemål i svensk historieskrivning. Uppgiftens storhet har hållit tillbaka. Det gällde en av den svenska historiens yppersta personligheter, dess måhända största statsman vid sidan av Oxenstiernas egen konung, dess främsta ämbetsman inom riksförvaltningens så gott som alla grenar och den svenska högadelns mest betydande och storstilade gestalt från dess mest glänsande epok.

I nära ett halvt århundrade stod Axel Oxenstierna i förgrunden av vårt folks ödesdrama under dess nationellt och världshistoriskt mest betydande tidsperiod. De otaliga uppgifter som föllo på hans lott och den hängivenhet, arbetsförmåga och insikt varmed han grep sig an desamma gjorde att intet av betydelse i rikets inre och yttre styrelse blev honom främmande utan i väsentlig mån befrämjades genom hans medverkan och fick sin prägel med av hans ordnande och systematiska ande. Om hans initiativrikiedom, kunskaper och erfarenhet vittnar icke minst den mängd av officiella akter och utkast som framgingo ur hans hand. Hans talrika förbindelser med framstående och ledande personligheter både inom och utom landet funno uttryck i en ovanligt omfattande och mångsidig brevväxling, vari hans egna brev — tyvärr blott delvis bevarade — utgöra ett enastående moment av sak- och personkännedom, av klokhet, omfattande intresse och hög andlig bildning.

För att kunna överskåda och värdesätta Oxenstiernas levnad och verk krävdes först och främst en inträngande kännedom om det innehållsrika tidsskede under vilket han levde. Den moderna kritiska historieforskningen är icke stort äldre än senare delen av adertonhundratalet. Den har inom svensk historia icke särskilt riktats mot Karl IX:s, Gustav Adolfs och Kristinas tidevarv. Men åtskilligt har dock gjorts både genom utgivningen av viktiga aktserier och genom betydelsefulla arbeten rörande Sveriges yttre politik och krig, dess ekonomiska och kyrkliga historia m. m. Inom

den samtida allmänna historien har det trettioåriga krigets förutsättningar, utbrott och gång särskilt varit föremål för en intensiv forskning, och den historiska vetenskapen har rikligen sysslat med alla de Sverige omgivande folkens öden under samma period, liksom den belyst tidens andliga och ekonomiska idéströmningar på ett sätt som väsentligt fördjupat vår insikt om tidevarvets hela historia.

För att klargöra Axel Oxenstiernas personliga insats häri var det en nödvändig förutsättning att de spridda resterna av hans egna papper så vitt möjligt samlades och gjordes tillgängliga för forskningen. Denna uppgift har varit föremål för några decenniers intensiva arbete som resulterat i den ännu på långt när icke avslutade stora publikationen av hans skrifter och brevväxling. Hans egna brev föreligga här utgivna till och med året för Gustav Adolfs död, men arbetet med utgivningen fortgår och det icke publicerade materialet finnes ordnat och tillgängligt för forskningen. Tiden kunde därför sägas vara kommen för en framgångsrik lösning av den stora uppgiften, en Axel Oxenstiernabiografi värdig sitt stora föremål och tillfredsställande vetenskapens alla krav.

Men tiden var kommen även på ett annat sätt. Det fordrades den skolade och hängivna personliga kraft som kunde taga itu med den stora forskningsuppgiften. Professor Nils Ahnlund framstod ända från sin doktorsavhandling, ägnad en central punkt i Gustav Adolfstidens yttre politik, som en av de främsta kännarne av epokens historia. Denna hans ställning befästes mer och mer genom en mångfald större och mindre avhandlingar och uppsatser, berörande samma ämne, främst hans värdefulla skildring av svenska riksdagens utveckling under tiden från 1592 till 1672 och hans mer kortfattade men fina och om djup insikt och kärlek till ämnet vittnande Gustav Adolfbiografi. Att Ahnlund för övrigt sedan många år tillbaka siktade mot en levnadsteckning av den store rikskanslern och förberedde utförandet av en dylik var inom historikerkerksar väl känt. Med den första delen av en dylik biografi, benämnd Axel Oxenstierna intill Gustav Adolfs död, har Ahnlund förverkligat den föresatta uppgiften vad detta skede av Oxenstiernas liv beträffar, och han har gjort det på ett sätt som väl må sägas tillfullo motsvara ämnets upphöjda art.¹

¹ Nils Ahnlund: *Axel Oxenstierna intill Gustav Adolfs död*. P. A. Norstedt & Söners förlag. Stockholm 1940. Pris häft. kr. 16: —, inb. 19: 50, i halvfranskt band 26: —.

En avslutande och definitiv skildring av ett så mäktigt ämne kan visserligen aldrig uppnås. Den föreliggande berättelsen om Oxenstiernas tidigare bana, om man så kan kalla hans levnad fram till Gustav Adolfs död — han var vid det tillfället nära ett halvt sekel gammal — vilar dock på sådan säker grund av forskning och kritik att dess värde alltid torde bliva bestående även om åtskilligt kan komma att tilläggas och ändras rörande fakta och omdömen. Stora politiska personligheter äro måhända mer än andra utsatta för den omvärdering som efterföljande tiders ändrade sociala och politiska åskådningar bruka medföra. Häremot finnes för historikern intet annat medel än att så långt som möjligt tillgodose kravet på objektivitet och allsidighet i forskning och framställning. Den föreliggande biografien uppfyller alltigenom dessa villkor.

I stora drag äro Axel Oxenstiernas levnadsöden givetvis oss väl kända förut. Den nya teckningen därav ger oss vad vi saknat, en rikedom av detaljer som först gör vår bild levande och konkret och en mångfald av nya viktiga fakta och upplysningar som förut varit okända eller mindre beaktade och som ofta förklara händelser och personliga avgöranden på ett överraskande sätt. I denna utförliga, klara och gedigna berättelse framstår i utomordentlig grad allvaret och det höga syftet i Axel Oxenstiernas livsgärning, hans uppoffrande arbete för sina ideal och påtagna plikter och hans sällsynta människokänedom och insikt i tids-händelsernas sammanhang. Icke mindre otvetydigt framträder lugnet och harmonien i hans väsen, hans varma patriotism och kärleken till de tidens andliga makter i vilkas hägn han fostrats.

Oxenstiernas andliga bildning bar samtidens främsta kännetecken, den grundliga klassiska skolningens och den ingående teologiska lärdomens. Sveriges stat och Sveriges kyrka, sådana de framgått ur tidens stormar och våldsamma meningsbrytningar, hade i honom liksom i hans konung en sällsynt fullödig representant. I dessa båda mäns brev och skrifter framstå deras andliga daning i hög och mäktig resning. Det kärnfulla, ännu kanske mer uttrycksfulla än smidiga svenska språket — hos Oxenstierna i högre grad uppblandat med latinska ord och fraser — ger ovanligt koncentrerade och slående uttryck åt tankar och känsloliv. Det ligger därför nära till hands för hävdtecknaren att låta citat belysa olika situationer och klargöra den tankegång som i varje fall var Oxenstiernas eller Gustav Adolfs egen inför de växlande händelserna.

Ahnlund gör detta i rikt mått och låter de främsta handlande personerna själva vittna om sina motiv och krav i så stor utsträckning som den litterära utformningen av ämnet medger. Framställningen har därigenom vunnit i färg och must, i liv och konkretion. Det är också liksom om författarens egen stil fått något med av tidens kraftiga storsvenska art. Han finner ofta synnerligen målande och slående uttryck som krydda redogörelsen för även de torraste förvaltningsfrågor eller invecklade ekonomiska och militära spörsmål. Ahnlund lyckas också hela tiden fånga den läsandes intresse trots framställningens bredd och sakrikedom och den ståtliga volymens omfång som ju kan väcka tvekan hos litet var att giva sig i kast med dess studium. Säkert är att sådan boken nu är skriven, är den synnerligen fängslande och läsvärd.

Att närmare ingå på det rika innehållet är här varken lämpligt eller möjligt. Anmälaren vill därför blott ytterligare nedskryva några reflexioner vid det intresserade studiet därav.

Ett särdeles betydelsefullt moment i Oxenstiernas levnad var otvivelaktigt hans härstamning. Han tillhörde en ätt som tämligen jämsides med Vasaätten, stundom i konkurrens, stundom i samverkan med densamma, trängde fram i förgrunden av vår historia under den utgående unionstiden. Under den tidigare Vasatiden kom ätten däremot mera i skymundan genom de flesta ättegrenarnas utdöende och dess sammankrympning till en enda manlig representant, Axel Oxenstiernas farfader, den rika och förnäma jordmagnaten riksrådet Gabriel Kristersson, friherre, riksamiral och riksmarsk men för övrigt i politiken en stillsam och föga framträdande man. Mot århundradets slut växte ätten åter ut genom herr Gabriels avkomlingar i flera grenar under de närmaste förbindelser med tidens övriga stora släkter, för att därpå i följande generation under 1600-talets förra hälft åter träda i förgrunden av Sveriges sociala och politiska liv på ett sätt som söker sin like i vår historia.

Den unga Axel Oxenstierna var från början av sin bana genom släktskap nära förbunden med båda de stora motsatta lägren av den under kampen mellan Sigismund och hertig Karl splittrade svenska högadeln. Det var därför ganska naturligt att när den gamle obeveklige Karl IX gått hädan och Oxenstierna strax därefter såsom rikets nya kansler framstod såsom den främste bland den unge Gustav Adolfs rådgivare, uppgiften att söka samla och

försona närmast kom på hans lott. För den nya regimen blev det en angelägenhet av utomordentlig vikt att mildra motsatserna inom landet, sona en del orättvisor och alltför hårda öden som drabbat inbördeskrigets offer och återföra till riket så stor del som möjligt av de landsflyktigas skara. Gustav Adolf var själv fostrad i faderns åskådning och hade svårare att bryta med traditionen från dennes hårda regemente. Det blev hans kansler som främst fick medlaren roll. Till honom vände sig de flesta med böner och förhoppningar, klagomål och yrkanden. Den nära släktskapen med dessa landsflyktiga herrar, som ansågos såsom rikets farliga fiender, landsförrädare eller avfällingar, gjorde det stundom ganska vågsamt att föra deras talan, helst Gustav Adolf icke utan skäl ställde sig mera dröjande och återhållsam än rikskanslern. För flera av de landsflyktiga lyckades det ej heller att nå en återgång till fäderneslandet. Men i stort sett blev efterhand en försoning genomförd mellan den gamla rådsaristokratiens hårt medfarna familjer och den yngre Vasagrenen. Denna uppgörelse var av synnerlig betydelse och säkerligen en av de viktigare förutsättningarna för den nya ordningens bestånd.

Ahnlunds skildring av dessa företeelser ger en utomordentligt intressant inblick i tidens stora högadliga familjers inre sammanhang och personhistoria, deras godspolitik och sociala och politiska tendenser. Oxenstierna var icke blott den främsta medlaren när det gällde försoningsarbetet utan även den självskrivne främste målsmannen för rådsaristokratiens stolta och självmedvetna maktsträvanden. Ehuru han knappt hade samma teoretiska intresse för de konstitutionella spörsmålen som den äldre adelsgenerationens yppersta man, Erik Sparre, delade han tydligen i det väsentliga dennes idéer och förstod att i den nya kungaförsäkran skapa en kompromiss som band det personliga kungadömet och tryggade råds och ständers medverkan i riksstyrelsen. Under reaktionen mot den nyss avlidne monarkens envisa självrådighet blev detta band på kungadömet's fria aktion till och med något starkare än Oxenstierna själv senare kom att fullt gilla.

Oxenstierna hade otvivelaktigt också den främsta andelen i den lösning av tidigare motsatser som bestod däri att adeln infogades i den nya statsordningen såsom dess stöd och verktyg. Det blev slut med det förra lågbördiga sekreterareregementet och den motsats mellan konung och adel som detta underhållit. Härigenom möjliggjordes också uppbyggandet efter hand av de fasta förvaltningsformer som utmärkte de närmaste årtiondena och som kul-

minerade i 1634 års regeringsform, Oxenstiernas främsta verk på det inre organisationsarbetets område.

Denna storslagna positiva insats i den svenska adelns och den nya monarkiens historia hade emellertid sitt komplement i den starka ökning av adelns sociala förmåner som de nya adelsprivilegierna medförde och som innebar väsentliga inskränkningar i kronans liksom de lägre ståndens, främst allmogens rätt. Även härvid var Oxenstierna sitt stånd's främsta förespråkare. Han delade dess ståndsfördomar och egoistiska anspråk på ekonomiska och sociala företräden på samma gång han hävdade dess rätt och plikt till statstjänst och företräde även när det gällde personliga offer för statens välfärd.

Oxenstiernas starka teologiska och kyrkliga intressen gjorde honom till en central gestalt även när det rörde ordnandet och befästandet av den lutherska kyrkans ställning till stat och samhälle. Liksom sin konung var han en hängiven protestant och såg i den ortodoxa lutherdomens skarpa åtskillnad från katolicism och reformert åskådning ett väsentligt statsintresse. Men även på detta område ville han dock bevara åt staten den överordnade ledningen gentemot den kyrkliga organisationens växande självständighetskrav. Den hårdhet varmed katolska sympatier och strävanden undertrycktes inom landet var fullt i enlighet med Oxenstiernas åskådning. Den hade sin förklaring i den visserligen alltför väl grundade misstanken om förbindelser mellan Sveriges avsatte konung och den katolska propagandan inom riket. I de politiska och ekonomiska förbindelserna utåt visste han liksom konungen att väl förknippa den starka lutherska samhörighetskänslan med det aktuella lägets ofta korsande krav.

Axel Oxenstiernas roll såsom den mäktiga befrämjaren av adelns företräden och den lutherska ortodoxiens befästande kommer väl alltid att föranleda delade åsikter om dessa sidor av hans verksamhet. De hava sin förklaring i tidens idéliv och tidslägets krav. Ahnlund går något lätt över dessa frågor som visserligen här och där ganska ingående beröras men måhända krävt en mer fördjupad diskussion.

Axel Oxenstierna var — såsom Ahnlund kallar honom — den store civilisten. Han var i främsta rummet den inre förvaltningens och organisationens man ehuru ända från början av hans bana de viktigaste diplomatiska underhandlingar och efter hand även viktiga militära uppgifter anförtroddes honom. Oxenstierna var

otvivelaktigt en av de främsta statstjänare som Sveriges förvaltningshistoria omtalar. Hela den beundrade och för sin tid sällsynt fulländade förvaltningsorganisation som uppbyggdes under 1600-talets tidigare hälft var till stor del hans verk. Den myndiga imponerande personligheten, de omfattande kunskaperna och den ovanliga förmågan att i tal och skrift framlägga sina tankar gjorde honom liksom danad till den centrala personligheten i ett stort rikets inre styrelse. Hans rika erfarenhet, psykologiska skarpsinne och orubbliga fasthållande av väsentliga syften gjorde honom till en diplomat av stora mått. Han hade förmågan att leda människor dit han ville och viljan att genomdriva vad läget syntes kräva. Att han därvid även, när det gällde, kunde tillgripa medel som han i och för sig föraktade hörde till statskonstens krav sådana de städse varit, icke minst i den hårda tid vari han levde.

Det ekonomiska livets befrämjande tillhörde Oxenstiernas främsta intressen. Han var oavbrutet verksam för höjandet av landets näringsliv, särskilt handel och bergsbruk, allt i överensstämmelse med tidens merkantilistiska doktriner. De svåra problemen om städernas befrämjande genom privilegier och handelns avskiljande från landsbygden, om handelskompaniers skapande och utrustande med monopol och statsunderstöd, om kopparhandelns övertagande av kronan för att öka dess vinst därav och i samband därmed kopparmyntfotens införande vid sidan av silvermyntet, om spannmålshandelns reglering likaledes i fiskaliskt intresse m. m. sysselsatte städse kanslern och hans konung, ehuru meningarna om medel och syften icke alltid sammanfölla.

Även den andliga odlingen låg Oxenstierna varmt om hjärtat. Särskilt universitetets kraftiga utveckling i organisation och utrustning tog hans tid och uppmärksamhet i anspråk, i detta fall i intimaste samverkan med konungen. I själva verket var han dess förste kansler före Skytte om också ej till namnet, och även under dennes kanslerstid fortsatte han liksom förut att ägna arbete och intresse åt dess främjande.

Om allt detta berättar Ahnlund ingående. Han har härvid haft den svåra uppgiften att ständigt fasthålla sitt egentliga föremål och ej allt för mycket gå in på tidens hela inre historia. En framställning av Oxenstiernas verksamhet kan nu visserligen ej undgå att beröra så gott som alla sidor av det politiska och andliga livet och mer eller mindre ingående redogöra för mångfalden av händelser och personligheter, strömningar och problem som trängdes inom de få årtiondena av Gustav Adolfs regering. Ahnlunds bok

blir därför i viss mån en instruktiv och djupgående framställning av tidens historia. Måhända kunde en del ekonomiska och administrativa ärenden såväl under kanslerns vistelse hemma som under generalguvernörstiden i Preussen, liksom krigshändelser och militära dispositioner under hans vistelse i Tyskland under konungens sista levnadsår mer kortfattat omnämnts för att med hänsyn till den större läsekretsen icke för mycket tynga och förlänga arbetet. För historikern är skildringen givetvis endast välkommen sådan den är, helst den meddelar åtskilligt nytt icke minst i sina tyngre sakliga partier.

Författaren har undvikit att bifoga källhänvisningar och kritiska exkurser. Måhända är en särskild diskurs om källmaterialet sparad för en kommande del. Biografiens förnäma plats såsom den otvivelaktigt mest betydande rent vetenskapliga levnadsteckning av en stor politisk personlighet som vår i detta fall ganska fattiga biografiska litteratur har kräver nästan ett dylikt komplement. För den större allmänheten är frånvaron av noter och källhänvisningar utan tvivel endast välkommen. För historikern torde väl i regel källan för särskilda uppgifter vara ganska lätt funnen; men icke alltid, och stundom kan det vara förenat med åtskilligt möda att finna densamma. Personregistret i bokens slut är värdefullt.

Ett centralt problem som genomgår Ahnlunds hela arbete och som han tydligen med förkärlek behandlat är förhållandet mellan Axel Oxenstierna och hans konung. Att detta utgjort ett sällsynt fruktbringande samarbete Gustav Adolfs hela regeringstid igenom har visserligen varit väl bekant. Men arten av detsamma har stundom missuppfattats och krävde förvisso en närmare belysning. Konungens förtroende för sin kansler och höga uppskattning av dennes duglighet och pliktkänsla får i Ahnlunds skildring den rikaste bestyrkning, liksom Oxenstiernas beundran och tillgivenhet för konungens geniala och outtröttligt verksamma och oppoffrande personlighet.

Detta samarbete mellan tvenne storslagna män, båda av sällsynta mått vad förmåga och initiativkraft beträffar, är en ganska enastående företeelse i ett folks hävder. Samarbetet grundades redan vid Gustav Adolfs trontillträde på grund otvivelaktigt mera av lägets tvång än av personligt val. Det kom endast att växa i styrka och intimitet med åren och nådde sitt yppersta uttryck när efter tvenne årtiondens outtröttligt arbete för svenska

statens storhet och välgång konung och kansler möttes i Tyskland på höjdpunkten av Gustav Adolfs bana icke långt innan han gick hädan.

Ahnlunds fina analys av detta personliga förhållande mellan de båda männen, berört på flerfaldiga ställen i hans ståtliga Oxenstiernabiografi, lämnar ett av de djupaste och mest bestående intrycken av bokens studium. Därav framgår otvetydigt att ingendera genom samarbetet förlorade sin individualitet eller led intrång på sin personliga åskådning eller mening. Men givetvis medförde ställningen dem emellan att kanslern hade att foga sig efter sin kungliga herres åsikt och order även om han hyste tvekan om riktigheten eller klokheten därav. Gustav Adolf var tydligen den i högsta hand bestämmande. Hans livliga, impulsiva och självmedvetna härskarepersonlighet behöll trots de inskränkningar som kungaförsäkran, hävdvunna privilegier och svåra tidslägen kunde medföra i hans fria avgörande städse den personliga ledning av statsärendena som det nationella kungadömets skapare grundat och lämnat i arv åt sina efterträdare. Det kan därför med en viss rätt sägas att Oxenstierna under Gustav Adolfs livstid mera var ämbetsmannen än statsmannen. Han var tjänaren, den högt skattade rådgivaren och outhärliga medarbetaren i så gott som alla konungens planer och företag. Men den drivande impulsivande kraften i den underbara utveckling som dessa tvenne årtionden beteckna och som betydde Sveriges inträde såsom stormakt i den europeiska politikens stormfyllda maktkamp var dock konungen själv. Oxenstierna stod ofta tvekande inför de största avgörandena. Hans försiktiga natur och kloka avvägande av möjligheternas innebörd hade förvisso icke lett hän till den världshistoriskt betydelsefulla insats som den svenska staten genom Gustav Adolf kom att göra.

Men trots allt försiktigt vägande var även Oxenstierna en man som förstod att gripa tillfället i flykten och principiellt hävdade att en statsman måste begagna »occasionen» om han ville uträtta något stort, och när väl konungen fattat sitt definitiva avgörande efter samråd med råd och ständer, vilka i regel alltid fogade sig efter hans överlägsna insikt och viljekraft, tvekade Oxenstierna icke att ställa sina krafter till hans disposition och gå in för det anbefallda målet.

Aldrig har detta personliga förhållande mellan konung och rikskansler, denna deras orubbliga tillit till varandra funnit högre och renare uttryck än i de av Ahnlund citerade satserna i Gustav

Adolfs underbara, av föraning om hans förtidiga bortgång präglade brev till kanslern som han egenhändigt nedskrev i slutet av det första krigsåret på tysk mark och i det icke mindre gripande brev varmed Axel Oxenstierna nära tvenne år därefter hade att till det hemmavarande rådet meddela den stora konungens bortgång.

Gustav Adolfs död bildade en epok i Axel Oxenstiernas liv liksom i det svenska folkets och hela den europeiska statsvärldens. Det kunde icke bliva någon annan än Oxenstierna som nu måste taga den främsta ledningen av svenska statens öden under de mest prövande och farofyllda tider. En ny tid begynte och därmed ett nytt avsnitt i Axel Oxenstiernas levnadssaga. Ahnlund står inför uppgiften att fortsätta teckningen av hans öden under den mest betungande och krävande delen av hans levnad. Utan tvivel är svårigheten av denna uppgift än större än av den redan genomförda, både med hänsyn till källornas växande omfattning, den mindre tillgången till vägande förarbeten och framför allt till Oxenstiernas allt mer upphöjda och ansvarsfyllda ställning.

Alla som tagit del av Ahnlunds bok önska honom uppriktigt tillfälle och krafter att fullfölja den stora uppgiften och avsluta ett verk som otvivelaktigt kommer att räknas till ett av den svenska biografiska litteraturens gedignaste och bästa.